

“DELİLÜ’T-TEFÂSİR” ADLI RİSÂLENİN TANITIMI VE TEFSİR USÛLÜ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ¹

Burhan ÇONKOR²

Öz

Bugüne kadar tefsir usûlüne dair birçok eser telif edilmiştir. Bu eserlerden biri de Osmanlıların son dönemlerinde Bursalı Mehmed Tahir tarafından kaleme alınan *Delilü't-Tefâsîr* adlı risâledir. Kumandanlık ve milletvekilliği görevlerinde bulunmuş olmasına rağmen yazdığı eserleriyle ön plana çıkan müellif, daha çok biyografi türündeki kitap ve risâleleriyle tanınmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir'in çalışma konumuz olan *Delilü't-Tefâsîr* adlı risâlesi, tefsir usûlüne dair bir el kitabı niteliği taşımaktadır. Klasik tefsir usûlü eserlerinden oldukça farklı bir üslup ve içeriğe sahip olan bu risâlede; tefsir ilminin tarifi, gayesi ve tasnifinden, Kur'ân-ı Kerîm'in isimleri ve Kur'ân ilimlerinin taksiminden, Kur'ân-ı Kerîm'in harf, kelime, âyet ve sûre sayılarından, sûrelerin mushaf ve nüzûl tertibine dair inceliklerden, müfessirlerin tabakalarından bahsedilmekte; Kur'ân'ın muhtevasına ait bazı özel çıkarımlara yer verilmektedir. Risâlede, o döneme kadar yapılan tefsir çalışmalarının bibliyografik bir listesi ile Kur'ân-ı Kerîm için tertiplenen bazı lugatlara da yer verilmektedir. Risâlenin sonunda ise Kadı İyâz'ın Kur'ân surelerinin isimlerini zikrettiği Arapça hutbesi ve Endülüslü Şair İbn Câbir'in yazdığı Arapça kasidesi yer almaktadır. Eser, Kur'ân'a dair birçok özelliği ortaya koymanın yanında, konuyla ilgilenenlere farklı bir bakış açısı da sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursalı Mehmed Tahir, Kur'ân, Müfessir, Tefsîr, Sûre

IN TERMS OF INTRODUCING THE BOOKLET “DELİLÜ’T-TEFÂSİR” AND INTERPRETATION EVALUATION

Abstract

Until today, many works on tafsir method have been written. One of these works is a book called *Delilü't-Tefâsîr* written by Bursali Mehmed Tahir in the last periods of the Ottomans. Mehmet Tahir, served as commander and member of parliament. But he is recognized as a writer. He is best known for his books and works in biography. The work of Bursali Mehmed Tahir, *Delilü't-Tefâsîr*, is a handbook on the Interpretation Evaluation. In the content of the book; the names of the Qur'an and the divisions of the Qur'anic sciences, The number of letters in the Qur'an, the number of words, verse and number of surahs, the life stories and works of the commentators are mentioned. In the contents of this book share different data about the content of the Qur'an. In the book, some Qur'anic dictionaries are introduced and a list of works of Qur'anic Commentary made up to that time. The work reveals many characteristics of the Qur'an. Besides, also offer a different perspective to those interested in the subject. In our study, we first introduced the writer of book, then explained to the features and made an evaluation of the book at the end of our work.

Keywords: Bursalı Mehmed Tahir, Quran, Qur'anic Commentator, Qur'anic Commentary, Surah

¹Bu çalışma 11-13 Mayıs 2018 tarihlerinde Antalya'da düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimler ve İnovasyon Kongresi'nde sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

²Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, e-mail: bconkor@hotmail.com

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılabilmesi için gerekli olan yöntem ve esasların ele alındığı tefsir usûlü ilmine dair günümüze kadar pekçok eser telif edilmiştir. Kur'ân'ın indirilişi başta olmak üzere Mushaf haline gelinceye kadar geçirdiği aşamaların incelendiği Kur'ân tarihi, Kur'ân'ın muhtevası, tefsir ilmi ve bunlara dair kavramlar da tefsir usûlünün konusudur. Sayılan bu konuların tamamını içine alan eserler olduğu gibi, bunlardan sadece bazıları hakkında yazılmış eserler de mevcuttur.³

Yaklaşık altı asır hüküm sürmüş olan Osmanlı Devleti zamanında da diğer ilimlerde olduğu gibi tefsir ve tefsir usûlü alanında da pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak Osmanlı sonrası yapılan çalışmalarda bu dönemde telif edilmiş eserlere yer verilmemiş olması ideolojik bir bakış açısının sonucu olarak görülmüştür (Öztürk, 2010: 91-92). Son zamanlarda ise Osmanlı dönemine ait eserlerin ortaya çıkarılması yönünde önemli çalışmalar yapılmakta ve bu çalışmalar Osmanlı tefsir mirasının günümüze aktarılmasına önemli katkılar sunmaktadır.⁴

Son dönem Osmanlı âlimlerinden olan Mehmed Tahir Bey'in çalışma konumuz olan *Delîlü't-Tefâsîr* adlı risâlesi de bütün konularını içermemekle beraber, tefsir usûlü alanında yazılmış önemli bir eserdir. Osmanlı döneminin son yüzyılında kaleme alınan bu eserin, içerik ve üslup olarak benzer diğer eserlerden ayrılan yönleri mevcuttur. Çalışmamızda öncelikle Mehmed Tahir Bey'in hayatına kısaca değinilecek ardından da ilgili eserin şekil ve muhteva açısından tanıtımı ve değerlendirmesi yapılacaktır.

1. Bursalı Mehmed Tahir'in Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Bursalı Mehmed Tâhir'in hayatına dair birçok çalışma yapılmış ve farklı alanlarda yapılan bu çalışmalarda müellifin farklı yönleri üzerinde detaylı olarak durulmuştur. Biz burada tekrara düşmemek adına müellifin hayatından kısaca bahsederek ilgili eserlere atıfta bulunmayı uygun görüyoruz.

Bursalı Mehmed Tâhir, 23 Kasım 1861 tarihinde Bursa'da dünyaya gelmiştir. Babası o dönemde Bursa Belediye kâtibi olan Rıfat Bey'dir. İlköğrenimini mahallesinde tamamladıktan sonra sırasıyla Mülkiye'nin Rüşdiye kısmını, Bursa Askerî İdâdîsi'ni ve İstanbul Harp Okulu'nu birincilikle bitirmiştir. Bu esnada Niğdeli Ali Efendi'den Arapça ve dini dersler almış, tasavvufa merak sarmış ve Harîrîzâde ile tanışarak onun tasavvuf halkasına girerek Melâmîliği seçmiştir.

Ordunun çeşitli kademelerinde teğmen, yüzbaşı, Manastır Askerî Rüşdiyesi'nde coğrafya öğretmeni, Mülkiye İdâdîsi'nde tarih ve hitabet öğretmeni, Manastır ve Selanik'te Askerî Rüşdiye Müdürü, Manisa Alaşehir Alayı Birinci Tabur Kumandanı olarak görev yapmıştır.

Tasavvufa ilgisi sürekli artarak devam eden Mehmed Tâhir Bey, Melâmî şeyhlerinden Hoca Muhammed el-Melâmî'nin vefâtından sonra bölgede, Melâmîliğin artık önde gelen simalarından biri olmuştur.

Genç Osmanlılar Hareketi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üyeliği nedeniyle hakkında yapılan soruşturmalar sonucunda görevine son verilip sürgün cezası almasına karar verilmiş ancak yakın bir dostu sayesinde sürgünden kurtularak Manisa Alaşehir Alayı Birinci Tabur Kumandanlığı görevine getirilmiştir.

Tahir Bey, II. Meşrutiyet sonrasında Bursa'dan milletvekili seçilir. Ancak siyasetten beklediklerini bulamaz ve yeniden ilim hayatına geri dönerek çalışmalarına kaldığı yerden devam eder. Yazdığı onlarca eserin yanında dönemin gazete ve mecmualarında da yazılar yazmaya devam eder. Biyografi alanında ün yapan Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri* adlı eseriyle meşhur olmuştur. Osmanlı

³ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Birişik, Abdulhamit, "Tefsir", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 290-294.

⁴ Osmanlı Devleti zamanında tefsir konusunda yapılan çalışmalar için bkz. Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı 6, Yıl 4, İstanbul 1999, s. 249-303; Aydar, Hidayet, "Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları", *Yeni Türkiye Dergisi*, Osmanlı Özel Sayısı III Düşünce ve Bilim, yıl 6, sayı 33, (Ankara 2000), 535-550; Sapanca, Cüneyt, *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları*, (Yüksek Lisans), İstanbul, 2007, s. 37 vd.

tarihi, Türk dili ve edebiyatı, ahlâk, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, akaid, kelâm, tıp, coğrafya, mantık, matematik, astronomi, musiki gibi birçok bilim dalında eserler ortaya koymuştur.

28 Ekim 1925’de vefât eden Mehmed Tahir Bey, Üsküdar’da Aziz Mahmud Hüdâyi Dergâhı haziresinde toprağa verilmiştir. (Akün, 1992: 452-456; Ceyhan, 2010: 1-3; Kozan-Çakırbaş, 2013: 44-47)

1.2. Eserleri

Daha çok biyografi türündeki eserleri ile tanınan Bursalı Mehmed Tahir’in basılmış ve basılmamış pekçok eseri bulunmaktadır.

Basılmış olan eserlerinden bazıları şunlardır:

1. Osmanlı Müellifleri,
2. Ahlak Kitaplarımız,
3. Kâtip Çelebi,
4. Menâkîb-î Harb
5. Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli,
6. Ulemâ-i Osmâniyyeden Altı Zâtın Terâcim-i Ahvâli,
7. Müverrihîn-i Osmâniyye den Âli ve Kâtip Çelebi’nin Terceme-i Halleri,
8. Meşâyih-i Osmâniyye’den Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli
9. Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri,
10. Hacı Bayram-ı Veli,
11. Nazar-ı İslâm’da Fakr
12. Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemadan On iki Zâtın Terâcim-i Ahvâlî,
13. Siyâsete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiyye.
14. Terceme-i Hal ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn Arabî,
15. İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri
16. Menâkîb-ı Şeyh Hâce Muhammed Nûru’l-Arabî ve Beyân-ı Melâmet ve Ahvâl-i Melâmiyye
17. Muntehebât-ı Mesârî’ ve Ebyât
18. Mevlânâ eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî Hazretlerinin Muhtasaran Terceme-i Hâlleriyle Matbû’ ve Gayr-ı Matbû’ Âsârını Hâvî Risâle
19. Manastıra Mensup Meşâyih, Ulemâ ve Şuarânın Terâcim-i Ahvâli
20. Delîlü’t-Tefâsîr: İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dair Ma’lûmât-ı İcmâliyye (Akün, 1992: 456-461; Ceyhan, 2010: 3-15; Kozan-Çakırbaş, 2013: 47-48)

2. Delîlü’t-Tefâsîr’in Özellikleri

2.1. Nüshaları ve Yapısal Özellikleri

Eserin tam adı “*Delîlü’t-Tefâsîr - İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*” dir. Dili Osmanlı Türkçesi olan risâlenin, elimizde bir yazma ve iki matbu’ nüshası bulunmaktadır. Nüshaların künye bilgileri şu şekildedir:

Yazma nüsha, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler Bölümü’nde OE_Yz_0779 demirbaş numarası ile kayıtlıdır. Risâle 205x165 mm. ebatında olup 33 yapraktan oluşmaktadır. Rik’a yazı stiliyle kaleme alınmış olan eserin, ilk sayfasındaki bilgiye göre yazım tarihi 1318/1901’dir.⁵

Eser ilk defa 1324/1907 yılında İstanbul Hilâl Matbaası’nda basılmıştır. Ebatları (Dış-İç): 230x160 mm. ve sayfa sayısı 64’tür. Muhtemelen gördüğü ilgiden dolayı bir yıl sonra, 1325/1908, aynı baskı özelliklerinde İstanbul Necm-i İstikbal Matbaası’nda tekrar basılmıştır.⁶

2.2. İçerik Özellikleri ve Yöntemi

Öncelikle yazma nüsha ile matbu’ nüshalar arasındaki içerik açısından bazı farklılıkları hatırlatmakta fayda görüyoruz. Örneğin konu başlıklarının birçoğu yazma nüshada bulunmamaktadır ve matbu’ nüshalara sonradan ilave edilmiştir. Yine matbu’ nüshalarda eserin son kısmında Kâdî İyaz’ın (v.

⁵ EK-1, Yazma nüshanın ilk ve son sayfaları.

⁶ EK-3, Matbu’ nüshalara air görseller.

544/1149) sureleri mushaftaki sırasıyla zikrettiği hutbesi, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Câbir el-Hevvârî'in (v. 780/1378) Kâdî İyaz'ın bu hutbesinden esinlenerek yazdığı "Kasîde fi Esmâi Suveri'l-Kur'ân" isimli manzum bir na'tı ve müellifin matbu' eserlerinin listesi yer almaktadır ki bu başlıklar yazma nüshada mevcut değildir.

Müellif eserin girişinde "İfade-i Mahsûsa" adıyla bir başlık açmış ve eserini yazma gerekçesini şu şekilde izah etmiştir:

"İhvân-ı din-i mübine bir hizmeti nâcizânede bulunmak emel-i hâlisânesiyle her halükârda rehber-i feyz ve necât-i İslâmiyân olan Kur'ân-ı Kerim'in müfredatıyla müfessirîn-i kirâm hazerâtının akvâl ve tabakâtını ve te'lif buyurdıkları tefâsîr-i şerifenin esâmi-i envâmı bir araya toplayarak iş bu risâleyi meydana getirmeye çalıştım. Noksanın ikmâli, ashâb-ı fazl ve irfandan mercûdür. Ve minallâhi't-tevfik." (Bursalı, 1324: 2)

Yaklaşık 45 ana başlıktan oluşan eser, tefsir usulüne dair pek çok konuya yer vermesine rağmen, takip ettiği yöntem ve konuların sıralanışı ile ele alınışı itibariyle diğer usûl eserlerinden ayrılmaktadır. Eser, isminden de anlaşılacağı üzere, gerek Kur'ân ve gerekse tefsir ilmine dair özet bilgiler ihtiva etmesi bakımından bu alanlarda çalışma yapanlar için bir el kitabı niteliğindedir. Ancak müellifin verdiği özet bilgiler, konuyla ilgili belli bir altyapıya sahip olmayan okuyucular için, yetersiz bulunabilir. Zirâ risâlede ele alınan pek çok konu, tefsir usûlüne dair bilinen klasik eserlerde çok daha detaylı olarak izah edilmektedir. Müellif, eserindeki bu eksikliği kapatmak maksadıyla gerekli gördüğü yerlerde dipnotlar vermek suretiyle ilave açıklamalar yapmış, yeri geldikçe de konuyla ilgili detaylı bilgilere ulaşılacak kaynaklara atıfta bulunmuştur.

2.3. Kaynakları

Müellif eserinde birçok kaynaktan istifade etmiş olmasına ve bunlara atıfta bulunmasına rağmen, giriş kısmında "Başlıca Meâhız" adıyla bir başlık açmış ve burada istifade ettiği altı eserin ismini zikretmiştir. Bu eserler:

1. Celâleddin es- Süyûtî'nin (v. 911/1505) *el-itkan fî Ulûmi l-Kurân*,
2. Nev'î Efendi'nin (v. 1008/1599) *Netâyicü'l-Fünûn*,
3. Taşköprülüzâde Kemâleddin Mehmed Efendi'nin (v. 1036/1621) *Tercüme-i Mevzûâtü'l-Ulûm*,
4. Kâtip Çelebi'nin (v. 1067/1656) *Keşfü z-zunûn*,
5. Abdurrahmân Eşref Efendi'nin (v. 1151/1739) *Tezkiratü'l-Hikem fî Tabakâti'l-Ümem*,
6. Celâleddin es- Süyûtî'nin (v. 911/1505) *Müfhemâtü'l-Akrân fî Mübhemâti'l-Kur'ân*⁷ adlı eserleridir (Bursalı, 1324: 2). Müellifin ifadeleri ve dipnotlarından anlaşıldığı kadarıyla, başvurduğu kaynaklar bunlarla sınırlı değildir. Zira yeri geldikçe başvurduğu ve konuyla ilgili detaylı bilgi alınabilecek kaynakları zikretmektedir.

2.4. Başlıklar ve Ele Alınan Konular

Eserde ilk olarak tefsir ve te'vil kelimelerinin manaları, ıstılah olarak tarifi, konusu ve gayesi üzerinde durulmuş, daha sonra Kur'ân ve Furkân'ın tarifi yapılarak Kur'ân'ın zahir ve batın manalarının olduğu, herkesin sahip olduğu ilim ve irfan ölçüsünde bu manaları bilebileceği ifade edilmiştir. Ardından Kur'ân-ı Kerim'in ve Fatiha suresinin isimleri zikredilmiş, bu iki başlıktan sonra tekrar ilmî tefsir çeşitlerine dönülerek usûl kitaplarındaki tanımlardan hareketle bu tefsirin, nakille ve dirayetle olmak üzere iki şekilde yapılabileceği ifade edilmiştir (Bursalı, 1324: 3-6). Burada konu bütünlüğü açısından Kur'ân ve Fâtiha suresi ile ilgili bilgilerin ilmî tefsir konusundan sonra gelmesinin, ya da Kur'ân ve Fâtiha suresine dair bilgilerin başta verildikten sonra tefsir konusuna girilmesinin daha uygun olacağı kanaatini taşıyoruz. Müellifin yaptığı bu sıralama konular arasında bir kopukluğa sebep olmaktadır.

Bu bölümden sonra "Müfessirlerin Tabakaları" başlığı altında Hz. Peygamber'den bu yana Kur'ân tefsirine hizmet edenler tabakalar halinde zikredilmiştir. Bu tabakalar sırasıyla; sahabe-i kirâm, tabiûn, bu iki tabakadan rivayetleri toplayanlar ve müstâkil tefsir yazan meşhur müfessirler olmak üzere dört tabaka şeklinde ifade edilmiştir (Bursalı, 1324: 6-8)

⁷ Yazma nüshada bu eser zikredilmemektedir.

Sonraki başlıkta tefsire dair eserleri; veciz, vasîl/mütevassît ve basîl/mebsûta olarak üç kategoride örnekleriyle beraber zikreden müellif, daha sonra Kur'ân ilimlerini klasik usûl eserlerinde de zikredildiği şekliyle; sadece Allah'ın bildiği kısımlar, sadece Hz. Peygamber tarafından bilinebilen kısımlar ve âlimlerin çalışıp gayret ederek bilebileceği kısımlar şeklinde üç başlıkta değerlendirmiştir. Bu son kısımdaki bilgiler ise iki şekilde öğrenilebilir: Birincisi nakil yoluyla gelen bilgilerin elde edilmesi, ikincisi de manaların çeşitli istinbat yöntemleri kullanılarak lafızlardan elde edilmesi şeklinde olabilmektedir. Bu yöntemlerin dışında ve bu ilimleri bilmeksizin sırf re'y ve tasarruflarıyla Kur'ân'ı tefsir edenler hakkındaki Hz. Peygamber'in uyarısı da hatırlatılmaktadır (Bursalı, 1324: 8-10).

Eserde daha sonra Kur'ân'ın ifade ettiği hem zâhir hem de bâtın manalar olduğu ve her ikisinin birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dair İmam Gazzâlî'den (v. 505/1111) bir nakil yapılmıştır. Sonrasında ise "...*Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.*" (En'âm, 6/59) ayetinden hareketle günümüzdeki çeşitli ilim dallarına işaret ettiği düşünülen ayetlere yer verilmiştir. Bu bilgilere göre; Kur'ân'da dünyanın, güneşin, ayın ve yıldızların hareketlerine, astronomi, ziraat, ticaret, tarih, savaş ve tıp gibi birçok ilim dalına işaret edildiğinin yanında (Bursalı, 1324: 10-14), Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar hüküm sürmesine/süreceğine işaret olarak da "*And olsun ki, Tevrat'tan sonra Zebur'da da yeryüzüne ancak iyi kullarımın mirasçı olduğunu yazmıştık.*" (Enbiyâ, 21/105) ayeti zikredilmekte ve bu konudan detaylı olarak bahseden bazı eserlere atıfta bulunmaktadır (Bursalı, 1324: 15).

Müellif bu kısımdan sonra Kur'ân'la ilgili sayısal ve istatistiksel bilgilere yer vermektedir. Öncelikle Kur'ân'daki ayet sayısı üzerinde durmuştur. Ayet sayısı konusunda nakledilen İbn Abbas'a göre 6616, Ehl-i Medîneye göre 6214, Ehl-i Kûfeye göre 6217, Ehl-i Mekkeye göre 6210 rivayetlerini aktardıktan sonra Zemahşerî'nin (v. 538/1143) tasnifini esas alarak, Emir 1000, Nehiy 1000, Vaad 1000, Vaîd 1000, Ahbâr ve Kasas 1000, Emsâl ve İ'ber 1000, Tebyîn-i Harâm ve helâl 500, Duâ ve Tesbîh 100 ve Nâsîh ve Mensûh 66 olmak üzere toplamda 6666 ayet olduğunu zikretmiştir. Müellif bu konunun sonunda da İbn Kemal'e (v. 940/1534) ait şu mısralara dipnotta yer vermiştir:

"Bilmek istersen eğer sen aded-i âyâtı,
Cümlesi altı bin ve altı yüz altmış altı,
Binidir va'd beyanda ânın bini vaîd,
Binidir emr-i ibâdet bini nehy ve tehdît,
Bini emsâl ve i'berdir bini ahbâr ve kasas,
Beş yüz âyeti helâl ile harama muhtas,
Buldu yüz âyeti tesbîh ve duâda çû rüsûh,
Altmış altısı dahî âyât-ı nâsîh ve mensûh." (Bursalı, 1324: 16-17).

Diğer bir başlıkta Kur'ân'daki sure sayısına değinen müellif, toplam sure sayısının 114, evvelinde hurûf-u mukatta'a bulunan surelerin sayısının ise 29 olduğunu ifade eder. Daha sonra Enfâl ile Tevbe surelerinin, Duhâ ile İnşirâh surelerinin ve Fîl ile Kureyş surelerinin bir sayılmasına, Fâtîha ve Muavvizeteyn surelerinin de sure sayısına dâhil edilip edilmemesine göre toplam sure sayısında farklılıklar olabildiğini söylemiştir (Bursalı, 1324: 17-18).

Kur'ân'la ilgili istatistikî bilgiler vermeye devam eden müellif, Kur'ân'da Kavîl-i Medenî'ye göre 77960, Kavîl-i Mekki'ye göre 79439, Kavîl-i Basrî'ye göre 77437, Kavîl-i Kûfî'ye göre ise 77450 kelime bulunduğunu ifade eder. Usûl kitaplarımızda çok rastlanmayan bu türden bilgileri aktarmaya devam eden müellif, Kur'ân'da hangi harfin ne kadar geçtiğini de bütün harflerin yer aldığı bir cetvelde gösterir. Buna göre elif (ل) harfi: 48892 defa geçerek en çok kullanılan harf olarak gözükmektedir. Toplam harf sayısı ise bir görüşe göre 326048, diğer bir görüşe göre de 323671'dir (Bursalı, 1324: 18-19).

Harekelerle ilgili verileri de aktaran müellif, Kur'ân'da en çok kullanılan harekenin Fetha olduğunu ve 370143 defa geçtiğini ifade eder. Müellif, Kur'ân'ın yarısına tekabül eden sure, ayet, kelime ve harfin ne olduğuna dair elde ettiği bilgilere de yer vermektedir. Buna göre; Sûre itibariyle Kur'ân'ın yarısı Mücâdele suresidir. Âyet itibariyle Kur'ân'ın yarısı Şuarâ suresinde, kavminin Hz. Şuayb'a (a.s) hitaben söylediği ve "*Doğrusu seni yalancılardan sanıyoruz.*" anlamına gelen "*وَإِنْ تَطَّئُكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ*" (Şuarâ, 26/186) ayeti, kelime itibariyle Kur'ân'ın yarısı Hac suresindeki

“*Yakıcı azap*” manasına gelen “عَذَابَ الْحَرِيقِ” (Hac, 22/22) kelimesidir. Harf itibariyle Kur’ân’ın yarısı, Kehf suresindeki Hızır’ın (a.s) Musa’ya (a.s) hitaben söylediği ve “*Şimdi sana, sabredemediğin şeylerin içyüzünü haber vereceğim.*” anlamına gelen “سَأَتِيَنَّكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا” (Kehf, 18/78), diğer kırâate göre yine Kehf suresindeki Musa’nın (a.s) Hızır’a (a.s) hitaben söylediği ve “*Gerçekten sen fena bir şey yaptın!*” anlamına gelen “لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا” (Kehf, 18/74) âyetlerindeki nûn’dur. Başka bir görüşe göre ise harf itibariyle Kur’ân’ın yarısı Kehf suresindeki “وَلْيَتَلَطَّفْ” (Kehf, 18/19) kelimesinin te (ت)’si birinci yarısından, lâm’ı (ل) ikinci yarısından (Bursalı, 1324: 19-20)

Kur’ân’ın içeriğine dair farklı çıkarımlara da yer veren müellif, bu konuyla ilgili Asr sûresinde 3 âyet olmasına rağmen 10 tane vâv oluşunu, Murselât suresinde de 50 âyet olmasına rağmen 52 vakıf/durak oluşunu, Kur’ân’da alfabenin bütün harflerini içeren iki ayet olduğunu (Âl-i İmrân, 3/154; Fetih, 48/29), Bakara suresinin en uzun sure Kevser suresinin de en kısa sure oluşunu örnek verir (Bursalı, 1324: 20-21).

Yine bu konuyla ilgili olarak en uzun kelimenin (فَأَسْفَيْنَاكُمُوه) (Hicr, 15/22), en uzun ayetin müdâyene âyeti (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَابَرْتُمْ) (Bakara, 2/282), en kısa âyetin (وَالضُّحَى) ve (وَالْفَجْرِ) ayetleri olduğunu, tersten okunduğunda da harflerin sıralamasının aynı olduğu ve kelime-i maktûbe olarak ifade edilen iki ifadenin bulunduğunu ve bunların Yâsîn suresindeki “كُلُّ فِي فَلَكٍ” (Yâsîn, 36/40) ve Müddessir suresindeki “رَبِّكَ فَكْبُرٌ” (Müddessir, 74/3) ifadeleri olduğunu, Kur’ân’da aynı cümlede peşpeşe gelen harflerin bulunduğu ayetleri (Âl-i İmrân, 3/85; Bakara, 2/200, 235; Kehf, 18/60; Müddessir, 74/42), sekiz tane harekeli harfin peşpeşe geldiği ayeti (Yûsuf, 12/4) ve dört tane Mim harfinin peşpeşe geldiği ayeti (Hûd, 11/48) zikretmiştir (Bursalı, 1324: 21-22).

Müellif, surelerin mushaftaki sıralamasının tevkîfi oluşunun hikmetlerine dair birkaç maddeyi de sıralamaktadır. Buna göre; sure başlarındaki harflerin birbiri ile uyumlu oluşu, sonraki surenin önceki sureye anlam itibariyle uygun oluşu, sonraki surenin önceki sureye lafız itibariyle uygun oluşu, önceki sureyle sonraki surenin tamamıyla birbirine uygun oluşları gibi başlıkları örnekleriyle zikretmektedir (Bursalı, 1324: 22).

Kur’ân’dan farklı manaların anlaşılmasının altında yatan sebeplere de değinen müellif, bu farklılıkların asıl manada değil furû’ manalarda olduğunu ifade eder ve sebepleri de; iştirâk-i elfâz, hakikat ve mecâz, ifrâd ve terkîb, husûs ve umûm, rivâyet ve nakil, nas vâki olmayan mahalde ictihâd, nâsîh ve mensûh, ibâhât ve tevsî’ olarak açıklar. Yine bu bölümde Kur’ân müfredâtını açıklamak üzere yazılmış olan lügat kitaplarına da değinen müellif, konuyla ilgili dokuz eseri müellifleriyle beraber zikretmiştir (Bursalı, 1324: 22-23).

Eserinde müfessirlerin takip ettiği usûllerle ilgili de bilgi veren müellif, konuyla ilgili olarak inzâl, tenzîl, tefsîr ve te’vîl kelimelerini izah edip örnekler verir. Kanaatimizce konu bütünlüğü açısından bu bilgilerin de eserin başında ve tefsir-te’vîl kelimelerinin izah edildiği kısımda olması daha uygundur. Sonraki başlıkta ise Kur’ân’da zikri geçen peygamberlerin isimleri ile secde ayetlerini zikreder (Bursalı, 1324: 23-24).

Eseri diğer usûl eserlerinden ayıran noktalardan biri de müellifin bazı ayet ve sureleri ön plana çıkarmasıdır. Örneğin; dokuz yönden Allah’ın birliğine delalet eden ayet (Zâriyât, 52/56), Tevbe suresinin başında besmele olmaması ve sebepleri, a’del (Nahl, 16/90), ercâ (Zümer, 39/53), etma’ (Meâric, 70/38), ehvaf (Zilzâl, 99/7-8), a’zam (Bakara, 2/255) ayetler, Allah’ın kendi zâtı için buyurduğu ayet (Zâriyât, 51/56), kâfirlerin doğru söylediğini beyan eden ayet (Bakara, 2/113), içinde meleklerin sözleri olan ayet (Bakara, 2/30), ilk ve son inen ayetler (Alak, 96/1-5; Müddessir, 74/1-7; Maide, 5/3; Nasr, 110/1-3), ğayba ait konuları ifade eden ayetler (Lokman, 31/34; Enâm, 6/59) bunlardandır. Aynı şekilde Allahü Teâlâ’nın hangi isimlerinin hangi surelerde zikredildiğine ve şeytanın Kur’ân’da geçen isimlerine yer vermesi de eseri farklı kılan özellikler arasında sayılabilir (Bursalı, 1324: 24-31).

Müellif bir sonraki başlıkta tefsir yapmanın şartları ya da müfessirin bilmesi gereken ilimler olarak da ifade edilebilecek olan elli beş ilmi, “Furû-u İlm-i Tefsîr” başlığı altında saymıştır. Müellif burada bazı ayetlerin vezinli olarak nâzil olduğunu ancak vezinde eksiltme ve kısaltma olabileceğinden bu tür ayetlerin manzûm olarak değerlendirilmemesi gerektiğine dair bir uyarı yapmaktadır.⁸ Müellifin

⁸ Müellifin örnek verdiği vezinli ayetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/92; Kehf, 18/29; Sebe, 34/13; Tûr, 52/49; Yûsuf, 12/91.

yaptığı bir diğer uyarı da vakıf câiz olmayan yerler konusundadır. Özürsüz vakıf yapmanın büyük hataya sebep olacağı hatta küfrü gerektireceğine dair uyarıyı yaptıktan sonra, özürsüz durulmaması gereken sekiz yer detaylı olarak açıklanmıştır (Bursalı, 1324: 30-31).

Usûl kitaplarında önemli bir yer tutan Mekkî-Medenî konusu da eserde sadece örnekleri açısından ele alınmış, teorik kısmına girilmemiştir. Suyûtî'nin *İtkân* adlı eserinde zikrettiği Mekkî-Medenî sure sıralamaları aynen aktarılmıştır. Nüzul tertibine göre yapılan bu sıralamadan başka surelerin mushaftaki sıralamasının zikredildiği iki manzum metne de eserde yer verilmiştir. Bu metinlerden biri Kâni Efendi'nin (v. 1206/1792), Kur'ân surelerini, sondan başa doğru zikrettiği mensûr çalışmasıdır (Bursalı, 1324: 33-37). Diğer metin "Hazihî Hutbe fi Ta'dâdi Süveri'l-Kur'ân" başlığını taşımaktadır ancak müellifi hakkında bilgi verilememiştir (Bursalı, 1324: 37-38). Bu metnin de Kâni Efendi'ye ait olduğu sanılmaktadır (Akpınar, 2009: 7-8).

Risâlenin en önemli özelliklerinden birisi de tefsir konusunda yazılmış yaklaşık 270 eserin yazar ismi esas alınarak alfabetik olarak sıralanmasıdır. Müelliflerin vefat tarihlerinin de zikredildiği eserde, zaman zaman bazı eserler ve müellifler ile ilgili kısa açıklayıcı bilgiler de verilmiştir (Bursalı, 1324: 39-58).

Yazma nüsha, bu konuyla sona ermektedir. Matbu' nüshalarda ise yukarıda da değindiğimiz üzere Kâdî İyaz'ın sureleri mushaftaki sırasıyla zikrettiği hutbesi yer almaktadır (Bursalı, 1324: 59-61). Tam adı "el-Kasîdetü'l-müştemile (el-Kasîdetü'l-ferîdetü'l-ğarrâ') alâ esmâ'i süveri'l-Kur'ân" olan kasîde, Kur'ân sûrelerinin adlarının zikredildiği elli beş beyitlik bir kasîde olup Ahmed Ömer el-Mahmesânî tarafından neşredilmiştir (Kandemir, 2001: XXIV, 117).

Bir diğer manzum metin de Câbir el-Hevvârî'in Kâdî İyaz'ın bu hutbesinden esinlenerek yazdığı "Kasîde fi Esmâi Süveri'l-Kur'ân" isimli na'tıdır (Bursalı, 1324: 61-63). Kâdî İyâz'ın hutbesinden esinlenilerek nazmedilmiş olan bu kasidede, Hz. Peygamber ve aşere-i mübeşşereye övgüler yer almaktadır. Kasîde, N. Ali ve M. Sîret tarafından "Kasîde-i Bedîyye" adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Kılıç, 1999: 384). Esere sonradan eklenen bu iki metin de konu bütünlüğünü bozmaktadır. Zirâ surelerle ilgili konuların arasına müellifler ve eserlerinin zikredildiği başlık/konu girmiştir. Kanaatimizce bu son iki metin, ilgili eserlerin zikredildiği "Meslek-i Ma'rûf-i Müfessirîn Üzere Muharrer Tefâsîr-i Şerîfe" başlığından önce getirilmiş olsaydı bütünlük korunmuş olacaktı.

Eser, müellifin o dönemde matbu' olan yedi eserinin zikredilmesi ve basıldığı yerlere dair kısa bilgilendirmelerle sona ermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Tefsir usûlü konularının bir kısmına özet olarak değinilen bu risâle hakkında aşağıdaki değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

Eserin ismi ve içeriği arasında büyük çapta bir uyum söz konusudur. Zira müellif bu eserde Kur'ân'ın içeriğine ve müfessirlerin tabakâtına dair özet bilgiler vermeyi amaçlamış ve büyük oranda da bu amacına ulaşmıştır.

Müellif bu çalışmasında, eserin giriş kısmında zikrettiği ve kaynak olarak kullandığı eserlerle sınırlı kalmamış daha pek çok eserden istifade etmiştir.

Müellif kaynak gösterme konusunda pek itinalı davranmamış olsa da dipnotlarda verdiği açıklamalar ve bazı eserlere yaptığı atıflar derin bir araştırma yapıldığını göstermektedir. Ayrıca bu atıflar, araştırmacıları yönlendirmesi bakımından önem arz etmekte ve esere akademik bir özellik de katmaktadır.

Eserde müellif, Kur'ân ve tefsire dâir klasik kaynaklardan farklı olarak, Kur'ânın içeriğine ve bu alanda yapılan çalışmalara dair birçok konuya değinmiş ve ilave bilgilere yer vermiştir.

Müellif eserde ele aldığı konuları başarılı bir şekilde özetlemiştir. Ancak çalışmanın, bütün usûl konularını içermemesi, eserde konuların dağınık olarak yer alması, üst ve alt başlıkların belirsiz olması, Arapça ifadelerin tercüme yapılmaksızın olduğu gibi verilmesi bir eksiklik olarak görülebilir. Zira bütün bunlar, okuyucunun eserden istifade etmesini zorlaştıran faktörlerdir.

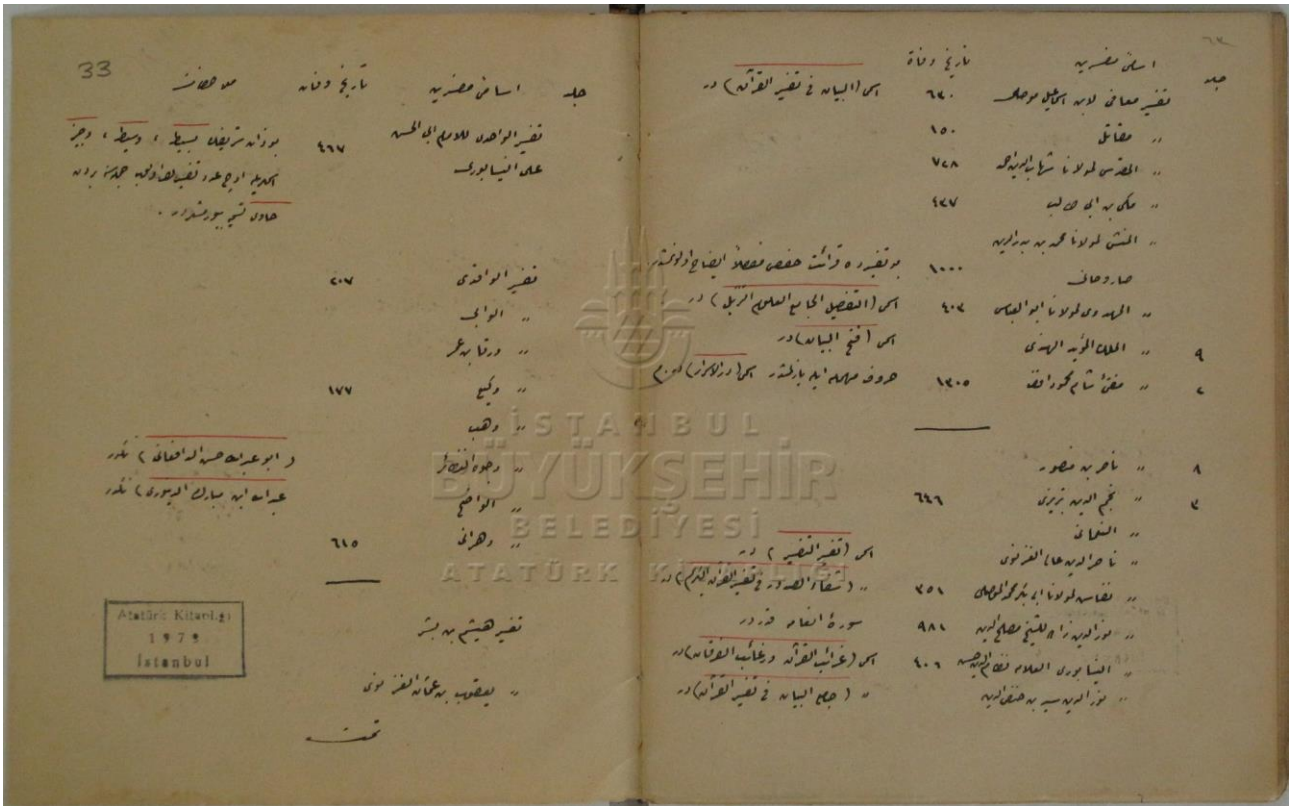
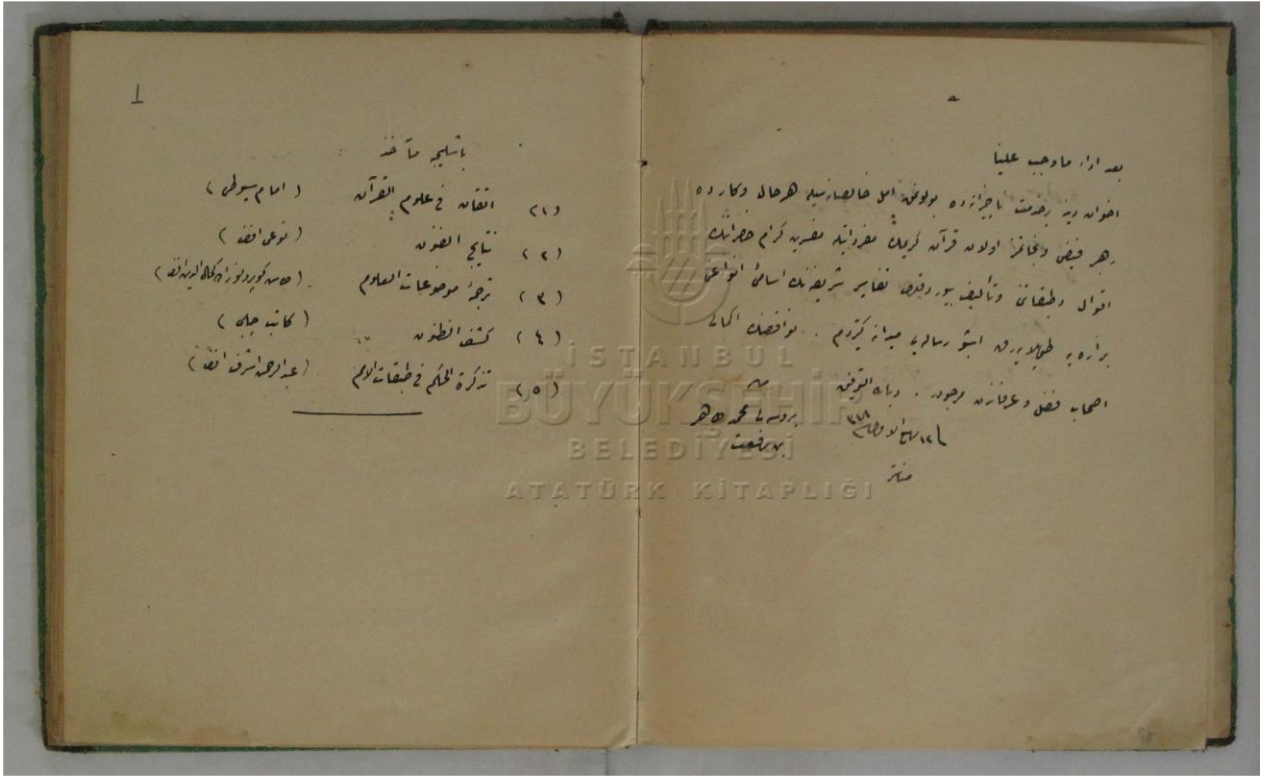
Müellif eserin başında her ne kadar bazı usûl eserlerinden istifade ettiğini söylese de bahsettiği eserlerin usûllerini ve konu başlıklarını çok fazla dikkate almamış, tamamen kendince bir yöntem ve içerik belirlemiştir.

Bahsedilen bütün eksik yönlerine rağmen eser, pratik bir el kitabı özelliğinde olup, Kur'ân ve tefsire dair birçok konuyu zet bir Şekilde okuyucuya sunmaktadır. Bu yönüyle eserin ilmî değeri ve ilim dünyasına sağladığı katkılar ortadadır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed (1999), “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, 6(4): 249-303.
- Akpınar, Ali (2009), “Kur’ân Surelerinin İsimlerine Dair Yazılmış Mensûr ve Manzûm Eserler ve Manzûm Bir Örnek”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/1: 7-8.
- Akün, Ömer Faruk (1992), “Bursalı Mehmed Tâhir”, *DİA*, İstanbul, VI: 452-456.
- Aydar, Hidayet (2000), “Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Osmanlı Özel Sayısı III, Düşünce ve Bilim, 6(33): 535-550.
- Bursalı, Mehmed Tahir (1318), *Delîlü’l-ı tefâsîr- İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, Yazma, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler Bölümü İstanbul.
- Bursalı, Mehmed Tahir (1324), *Delîlü’l-ı tefâsîr- İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, Hilâl Matbaası, İstanbul.
- Bursalı, Mehmed Tahir (1325), *Delîlü’l-ı tefâsîr- İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul.
- Ceyhan, Âdem (2010), “Biyografi ve Bibliyografya Âlimi Bursalı Mehmed Tâhir Bey’in Eserleri”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2: 1-3.
- Heyet -Hayreddin Karaman ve Diğerleri, (2007), *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I-V, D.İ.B. yay, Ankara.
- Heyet -Hayreddin Karaman ve Diğerleri, (2014), *Kur’ân Yolu Meali*, D.İ.B. yay, Ankara.
- Kandemir, M. Yaşar (2001), *Kadî İyâz*, *DİA*, İstanbul, XXIV, 117.
- Kılıç, Hulusi (1999), *İbn Câbir*, *DİA*, İstanbul, XIX, 384.
- Kozan, Ali- Cakırbaş, Ali (2013), “Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tahir Bey’in Menakıb-ı Harb Risalesi,” *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9: 44-47.
- Sapanca, Cüneyt (2007), *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Suyûtî, Ebu’l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman (1974), *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm (1372), *Menâhîlu’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, y.y, Mısır.
- Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah (1957), *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut.

EK 1: YAZMA NÜSHANIN İLK VE SON SAYFALARI



EK 2: MATBU' NÜSHALARA AİT GÖRSELLER

